

УКРАЇНСЬКИЙ СУДОВИЙ ДИСКУРС: АСПЕКТИ ЛІНГВОПРАГМАТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТА СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Присяна О. В.

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Статтю присвячено огляду наукових концепцій судового дискурсу як різновиду юридичного дискурсу та вияву інституційної діяльності учасників спілкування в ситуації судового засідання. Проаналізовано основні погляди сучасних лінгвістів на проблему визначення судового дискурсу, зокрема ґрунтовно представлено мовні аспекти комунікації в судовому засіданні. Виокремлено методологічні підходи до аналізу судового дискурсу, серед яких доведено пріоритетність лінгвопрагматичної методології дослідження спілкування учасників судового дискурсу. Узагальнено підходи до виокремлення сутнісних характеристик судового дискурсу та запропоновано власну типологію ознак судової комунікації.

Ключові слова: юридичний дискурс, судовий дискурс, мовленнєва взаємодія, мовленнєва поведінка, комунікативні ролі, мовні засоби.

Присяная А. В. Украинский судебный дискурс: аспекты лингвопрагматического исследования и существенные характеристики. Статья посвящена обзору научных концепций судебного дискурса как разновидности юридического дискурса и проявления институциональной деятельности участников общения в ситуации судебного заседания. Осуществлен анализ взглядов современных лингвистов на проблему определения судебного дискурса, в частности детально описаны языковые аспекты коммуникации в судебном заседании. Выделены методологические подходы к анализу судебного дискурса, среди которых доказана приоритетность лингвопрагматической методологии исследования общения участников судебного дискурса. Обобщены подходы к выделению существенных характеристик судебного дискурса и предложена авторская типология признаков судебной коммуникации.

Ключевые слова: юридический дискурс, судебный дискурс, речевое взаимодействие, речевое поведение, коммуникативные роли, языковые средства.

Prosyana A. V. Ukrainian judicial discourse: aspects of linguopragmatic research and essential characteristics. This article is dedicated to an overview of the scientific concepts of court discourse as a type of legal discourse and eliciting of institutional actions of the participants to communicate in situations of hearing. A survey is done connected to modern linguists' basic points of view on the problem of determining the legal discourse, including thoroughly presented linguistic aspects of communication in court. Methodological approaches to the analysis of court discourse are distracted, among which a priority is given to linguopragmatic methodology of the research of communication between the participants of court discourse. The main theoretical works of Ukrainian and foreign linguists, who presented solutions to linguopragmatic problems of court discourse, are considered. Approaches to isolating the essential characteristics of court discourse are generalized and own typology of signs of court communications is offered.

Key words: legal discourse, court discourse, speech interaction, speech behavior, communication roles, language tools.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Дослідження судового дискурсу (далі – СД) в українському мовознавстві належить до маловивчених питань, проте актуальність зазначеної проблематики не викликає сумнівів. СД як різновид юридичного дискурсу пов'язаний із законодавчою діяльністю та юриспруденцією, є чітко регламентованим як з боку юридичного, так і з боку мовного унормування, оскільки передбачає відповідний вербальний ритуал здійснення судових дій. Мовний аспект судового дискурсу охоплює як етикетні форми вербального характеру (початок і завершення судового засідання, мовні формули представ-

лення учасників СД, черговість виступів тощо), так і лінгвопрагматичні складники (комунікативні стратегії й тактики, комунікативні ролі, особливі мовленнєві акти, вживання перформативів тощо). У центрі уваги лінгвістів постають окремі жанрові різновиди СД, їхні сутнісні особливості, мовні засоби вираження комунікативних інтенцій у СД, проте елементи комунікативної взаємодії, зокрема аспекти ролєвої поведінки та стратегічного планування СД, здебільшого залишаються поза увагою науковців. Лінгвопрагматика СД є пріоритетною науковою розвідкою в галузі юридичної лінгвістики, особливої уваги заслуговує вивчення особливостей мовленнєвої поведінки учасників судових засідань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні проблеми юридичного дискурсу було порушено в працях Н. В. Артикуци, С. В. Дорди,

Ю. А. Лободи, Ю. Ф. Прадіда, О. Ф. Прохоренко, Г. П. Проценко, Л. М. Шестопалової та ін. Дослідники переважно зосереджуються на питаннях юридичної термінології, різних аспектах мови законодавства, лінгвістичних питаннях юридичних експертиз та особливостях мовленнєвих жанрів юридичного дискурсу. СД у межах юридичного дискурсу ставав предметом аналізу в наукових розвідках С. В. Баранової, О. С. Лунєвої, Л. В. Пономарьової, Г. В. Савчук, О. Н. Тютюнової, Л. М. Шевирдяєвої та ін. Однак предметом висвітлення були окремі проблеми СД, тоді як комплексний аналіз у лінгвопрагматичному аспекті не представлений у працях українських учених.

Матеріалом для аналізу в нашій статті слугували записи виступів учасників СД, представлені в українських телепрограмах «Кримінальні справи», «Український сімейний суд» та «Судові справи» (2012–2016 рр.), що повною мірою відтворюють перебіг реальних судових засідань і демонструють особливості мовленнєвої поведінки всіх комунікантів СД. **Об'єктом** дослідження є український СД, поєднаний із телевізійним як формою репрезентації, а **предметом** дослідження – сутнісні характеристики та мовленнєва поведінка учасників українського СД.

Метою статті є виокремлення сутнісних характеристик СД у лінгвопрагматичному аспекті, що зумовило необхідність розв'язання таких **завдань**: визначення поняття СД, узагальнення основних концепцій мовної специфіки СД, виявлення сутнісних ознак і характеристик українського СД у лінгвопрагматичному аспекті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Головною проблемою вивчення СД є його визначення, оскільки в українському мовознавстві відсутнє однозначне трактування цього терміна. Російський лінгвіст Т. В. Дубровська визначає СД як вербально-знакову репрезентацію процесу комунікації в ході судового засідання, що розглядається в соціально-історичному та національно-культурному конкретному ситуативному контексті з урахуванням характеристик та намірів комунікантів [4, 13], що зумовлює пріоритетну увагу до екстралінгвальних чинників СД. Проте мовні особливості СД також чітко детерміновані завдяки врахуванню чинників ритуального характеру: позиціям прокурора, судді, адвоката, підсудного та свідків. З огляду на це, погоджуємося з думкою О. Л. Доценко, яка вважає, що СД чітко регламентований екстралінгвістичними чинниками: процесуальним законодавством, рівнем юридично-комунікаційної підготовки й функціями учасників, високим ступенем емоційної напруги, визначеної зацікавленістю учасників судових слухань результатами розгляду кримінальних, цивільних, адміністративних справ тощо [3, 270]. Усі ці чинники безпосередньо впливають і на мовленнєву поведінку учасників СД.

Вищевикладене підтверджує доцільність віднесення СД до інституційного типу юридичного спілкування, тобто СД є різновидом юридичного дискурсу. С. В. Дорда вважає, що судовий дискурс є яскравим прикладом статусно орієнтованого спілкування, в якому ролі чітко розподілені, а за кожним

учасником закріплені функції, визначені нормами інституту правосуддя. У судовому дискурсі поняття норми є головним. Порядок проведення судового засідання закріплений певними нормами, так само, як і мовлення не тільки представників закону, але й інших учасників судового процесу. Інституційність – це певний рівень соціального контролю, який у судовому дискурсі реалізується дозволом або заборонаю щось говорити [2, 121]. Через інституційність СД на перший план виходить аспект мовленнєвої взаємодії його учасників, тобто лінгвопрагматики СД.

Наведені ознаки в різних виявах фіксують лінгвісти. Н. В. Овчинникова називає такі характеристики СД, як акціональність (послідовність певних дій), вербальність (наявність окреслених вербальних формулювань), персональність (наявність учасників СД) та локативність (ритуально визначені елементи хронотопу СД) [7, 103]. Ю. А. Лобода, досліджуючи СД у перекладознавчому аспекті, наголошує на тому, що для СД характерні такі ознаки: застосування в мовленні маркерів соціальної дистанції; підвищена формальність текстів та промов; інтерактивність спілкування; стереотипність; офіційність; чітка регламентованість та висока інформаційна насиченість [5, 270]. Спираючись на основні концепції зарубіжних та українських лінгвістів, ми визначаємо сутнісні характеристики СД.

1. **Ритуальність** СД зумовлена нормативністю, закріпленістю та сталістю як мовленнєвих дій учасників взаємодії, так і мовних формул, використаних у СД. Ритуальність СД насамперед виражається в використанні етикетних висловлювань ініціального й завершального характеру. Так, розпочинає судове засідання суддя, про що й має оголосити, а продовжує прокурор, який окреслює проблематику судової справи, наприклад:

«Суддя: «Розпочинаємо судове слідство, прокурор, оголосить обвинувальний висновок». Прокурор: «Оголошується звинувачення: 08.04. 2008 р. приблизно о 21:00 год. Власов Д. П. прийшов у кафе до потерпілого Шолоха Р. Б., почав його бити, застосовуючи при цьому карате, внаслідок чого потерпілий отримав важкі тілесні ушкодження. Життя потерпілому випадково врятувала компанія перехожих., які викликали швидку та працівників міліції» («Кримінальні справи», 2014 р.).

Кожна з етикетних фраз має монологічний характер, репліки подаються почергово, прокурор і суддя повинні оголосити про початок засідання та окреслити характер звинувачення. Інші учасники судового засідання на цьому етапі виконують ролі адресатів, вони не мають права втручатися в розмову.

При цьому мовленнєва взаємодія не має характеру діалогу: кожний мовець висловлюється безвідносно до реплік іншого, зміст цих висловлень зумовлений ритуальністю СД. Зважаючи на це, створюється ефект квазидіалогу, коли кожний комунікант висловлює визначені репліки, що не є реакцією на репліки інших комунікантів, але все ж перебувають у певному семантичному зв'язку.

«Суддя: «Слухається справа по обвинуваченню Сухомлина Івана Олександровича у вчиненні злочину,

передбаченого ч. 1 ст. 122 Кримінального кодексу України, а саме: умисне заподіяння середньої тяжкості тілесних ушкоджень. **Я прошу доповісти про явку учасників процесу». Секретар: «Ваша честь, до судової зали був доставлений під вартою підсудний, потерпілий та заявлені у справі свідки. Про поведінку в суді всі попереджені». Суддя: «Переходимо до встановлення особи підсудного» («Судові справи». Серія «Помста дружині», 2015 р.).**

У ритуальних висловленнях судді представлено безадресне звернення, співрозмовник мовця сам орієнтується в тому, коли він повинен брати участь у розмові. Через визначеність соціальних і комунікативних ролей учасників СД мовець не детермінує того, хто повинен або відповідати, або виконувати певні мовленнєві дії. Суддя в наведеному прикладі не звертається до секретаря, проте той виголошує свою репліку, визначену протоколом, звертаючись до судді ритуальною фразою «Ваша честь». Наступна репліка судді побудована у вигляді означено-особового речення, проте адресат (підсудний) реагує на неї як на звернене мовлення. Такий перебіг мовленнєвих ходів зумовлений ритуальним характером СД.

2. **Питально-відповідна форма** СД. Семантичне ядро мовленнєвої взаємодії в СД становить комплекс питань і відповідей, оскільки запитання сигналізують про зміну теми розмови, про активізацію ролі адресата, про зміну комунікативних ролей тощо. Л. В. Пономарьова визначає «питання-відповідь» як особливий жанр СД та вказує на поліфункціональність цього жанру: «Питання в промовах прокурора або адвоката можуть бути своєрідними віхами, що вказують на перехід від однієї думки до іншої, визначають зміст наступного викладу. Це засіб діалогізації монологу, коли мовець, висловлюючи питання, активізує слухачів, дає змогу і їм взяти участь в обговоренні справи, і таким чином обумовлює їхню реакцію, формує їхню думку» [8, 190]. У СД поширені як уточнювальні, так і з'ясувальні питання. Насамперед характер мовленнєвої взаємодії передбачає використання уточнювальних питань, тобто мовець висловлює припущення або твердження, а адресат повинен лише погодитися або заперечити його.

«Суддя: «Дякую вам. Підсудна, ви вислухали зміст обвинувачення?» Підсудна: «Так». Суддя: «Ви зрозуміли його?» Підсудна: «Так, але я б ніколи не вбила свого чоловіка, від якого в мене дитина» («Судові справи». Серія «Вбивство багатого шефа», 2014 р.).

Остання репліка адресата демонструє специфічну рису комплексів «питання-відповідь» у СД: адресат, відповідаючи на уточнювальне питання, не тільки дає ствердну відповідь, а й розширює, пояснює, коментує її, а разом із цим – свою позицію. Спостерігаємо тут інтерпретацію уточнювальних питань як з'ясувальних: коли адресату недостатньо однозначної стислої відповіді, він подає розгорнуту репліку. Саме такий тип спілкування характерний, на нашу думку, для питально-відповідних комплексів, наприклад:

«Захист: «Ви зверталися до суду про відшкодування вам моральної та матеріальної шкоди внаслідок цієї бійки?» Постраждалий: «Я довго хво-

рив і лежав у лікарні, я не звертався» («Кримінальні справи», 2014 р.).

На уточнювальне питання адвоката постраждалий дає заперечну відповідь, але розгорнутого характеру, додаючи пояснення ситуації, хоча відповідь передбачалася стисла та однозначна. Таке прагнення уточнити або прокоментувати відповідь характерне для комунікативної позиції адресата в СД.

3. **Полілогічність** СД зумовлена участю в мовленнєвій взаємодії різних учасників судового процесу, які виконують закріплені комунікативні ролі. О. Л. Доценко зазначає: «У ході судового засідання кілька (або багато) учасників виконують різноманітні комунікативні дії: виголошують інформативні, оцінно-впливові та імперативно-впливові монологи, ставлять запитання й відповідають на них тощо» [3, 270]. При цьому така взаємодія має не діалогічний характер, незважаючи на домінування питально-відповідних комплексів, а полілогічний, оскільки в одному мовленнєвому акті одночасно беруть участь декілька комунікантів.

«Прокурор: «До вас звертався Каркодим Петро, щоб придбати зброю, ви підтверджуєте це суду?» Свідок: «Так». Прокурор: «Чому саме до вас звертався?» Свідок: «Зброєю ми торгуємо, у нас є ліцензія, документи». Прокурор: «Він пояснював, навіщо йому потрібен пістолет?» Свідок: «Сказав, що для самооборони». Захист: «Петро Каркодим добре стріляв?» Свідок: «Нормально» («Кримінальні справи», 2016 р.).

У наведеному прикладі представлено низку питально-відповідних комплексів, але учасників мовленнєвої взаємодії троє: прокурор, адвокат і свідок. У розмову прокурора зі свідком, що має характер допиту, втручається адвокат, який ставить запитання, що стосуються предмета розмови. У такому разі спостерігаємо актуалізацію комунікативних позицій мовця та адресата, проте позиція мовця представлена різними особами. У мовленнєвій взаємодії можуть брати участь одночасно кілька учасників судового процесу, і це визначено специфікою СД.

«Суддя: «Підсудний, вам зрозуміле обвинувачення, ви визнаєте себе винним?» Підсудний: «Ні, я не визнаю себе винним. <...>». Прокурор: «Хочу зазначити, що в матеріалах справи вказується, що Каркодим не був судимий, не притягувався до криміналу, також із його роботи, де він працював таксистом, надали позитивну характеристику щодо нього». Захист: «У матеріалах справи є балістична експертиза, яка вказує, що пістолет ТТ, яким був озброєний Каркодим, є вогнепальною зброєю, він був заряджений, курок зведений, тому він був готовий до застосування...» («Кримінальні справи», 2016 р.).

У наведеному прикладі в мовленнєвій взаємодії беруть участь суддя, прокурор, адвокат і підсудний. При цьому запитання ставить лише суддя, відповідає підсудний, тоді як інші учасники – прокурор і адвокат – подають коментарі та уточнення до предмета розмови, висловлюючись почергово. Однак їхні репліки не утворюють з іншими питально-відповідних комплексів, тобто фіксуємо вияв полілогічної взаємодії з обміном репліками монологічного характеру.

4. **Офіційно-діловий стиль, поєднаний із розмовним**, у СД. Характерною рисою СД є використання різних стилів – офіційно-ділового та розмовно-побутового – залежно від того, хто виступає з репліками. Якщо мовцями є суддя, прокурор, адвокат і секретар, тобто представники судового процесу з боку влади, особи з юридичною освітою, то йдеться про офіційно-діловий стиль, зокрема його різновиди – юридичний та адміністративно-канцелярський, подані в усній формі.

«Секретар: *«Встати, суд іде!»* **Суддя:** *«Вітаю всіх, сідайте! Слухається справа за позовом Левченко Лідії Іванівни до Левченко Ганни Павлівни. Предмет позову – позбавлення батьківських прав. Прошу повідомити мене про явку учасників процесу».* **Секретар:** *«Ваша честь, до суду з'явилися: позивач, відповідач, свідки. Орган опіки та піклування провів інспекцію житлово-побутових умов проживання доньки та матері і дійшов висновку, що умови належні. Органи опіки не бачать підстав позбавляти батьківських прав».* **Суддя:** *«Перевіримо, хто з осіб з'явився до судової зали. Пані позивач, ваші анкетні дані»* («Український сімейний суд». Серія 95)

Мовні особливості офіційно-ділового стилю виражені на лексичному рівні (широке використання суспільно-політичної та адміністративно-канцелярської термінології, специфічна лексика, відсутність емоційно-експресивної лексики та виявів авторської індивідуальності, обмежена синонімія) та синтаксичному рівні (надання переваги безособовим і наказовим формам дієслів, безособовим, інфінітивним, неозначено-особовим та узагальнено-особовим реченням, складним синтаксичним конструкціям, дієприкметниковим і дієприслівниковим зворотам [6, 258]). У наведеному прикладі фіксуємо такі ознаки офіційно-ділового стилю, як вживання юридичних термінів, чітку логічність і регламентованість мовлення, відсутність суб'єктивності викладу та образних засобів, тобто офіційно-діловий стиль здебільшого репрезентований мовними засобами лексичного рівня. Проте мовлення свідків та обвинуваченого переважно є зразком розмовно-побутового стилю.

«Суддя: *«Нагадую, ви несете кримінальну відповідальність за дачу неправдивих свідчень і відмову від дачі свідчень. Тож ви знайомі з Левченко?»* **Свідок:** *«Так. Дівчинка здібна, хороша. Могла б бути відмінницею. Чому? Тому що не виконує всі завдання, каже, що немає можливості дома, не приходять на додаткові уроки, каже, що мати не пускає».* **Представник позивача:** *«Що вам відомо про стосунки Лідії з її матір'ю?»* **Свідок:** *«Ліда приходять часто заплакана, не висипається. Коли її питаю, що сталося, вона говорить, що посварилася з матір'ю. Мати одного разу взагалі увірвалася до аудиторії, почала кричати на Лідію, щоб та повернулася додому»* («Український сімейний суд». Серія 95).

У наведеному прикладі фіксуємо стилізацію усного спонтанного мовлення: наявність лексичних повторів, активне використання підрядних сполучників, відсутність логічного зв'язку між висловлюваннями (між другим і третім у прикладі), лаконізм тощо. С. П. Бибикив зазначає, що в усіх жанрах усної спонтанної публічної мови синтаксичні параметри

усності – розмовності взаємодіють із лексичним, нейтралізуючи його конструктивне значення [1, 467]. Зважаючи на те, що телевізійне ток-шоу є виявом не спонтанного мовлення, а більшою мірою стилізованого (підготовленого), вияви розмовно-побутового стилю представлені не в тій формі, як це відбувається в реальних умовах судових засідань: учасники СД демонструють спонтанне мовлення, де розмовно-побутова стилістика переважає на рівні синтаксису, тоді як офіційно-діловий стиль – на рівні лексичних засобів.

5. **Оцінність мовлення** в СД утілюється в наявності експліцитного оцінювання та вираженого оцінювання ставлення до співрозмовника. Насамперед це виявляється в використанні оцінної лексики, здебільшого негативної семантики, навіть у мовленні тих учасників СД, які повинні бути нейтральними.

«Суддя: *«Ви коли-небудь були свідком, коли чоловік принижував вашу доньку?»* **Свідок:** *«Я у них буваю рідко, в основному Каріна приїздить до мене. Якби ж вона мені розповідала про цю ситуацію, можливо, я б щось порадила. А коли ми зустрічалися, Міша видавав себе щасливим батьком сім'ї, тому й підозр не виникало ніяких»* («Український сімейний суд». Серія 105).

У наведеному прикладі негативна семантика наявна в репліці судді, а оцінна загалом (як негативна, так і позитивна) – у мовленні адресата. У випадках нейтрального ставлення офіційних комунікантів (судді, прокурора, адвоката), фіксуємо оцінну семантику в висловленнях свідків і потерпілих, наприклад:

«Суддя: *«Розкажи мені, будь ласка, про матір і втішима».* **Свідок:** *«Вони відносяться до мене як до прислуги, нічого мені не дозволено, ні зустрічатися з друзями, ні зі своїм хлопцем»* («Український сімейний суд». Серія 100).

Тут не лише наявна оцінна лексика, а й подається низка заперечних конструкцій, що підсилюють негативну семантику, репрезентовану в репліці свідка. У СД наявність оцінних лексем вказує не лише на ставлення співрозмовника, а й на прогнозовану відповідь, коли йдеться про оцінність мовлення представників законодавчої влади. Якщо в висловленнях судді, прокурора та адвоката наявні оцінні лексеми, то вони зумовлюють відповідну аксіологічність реплік адресатів.

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. СД є різновидом юридичного дискурсу, що має інституційний характер, завдяки чому актуалізує лінгвопрагматичний аспект дослідження. Лінгвопрагматика СД передбачає вивчення особливостей мовленнєвої поведінки учасників судових засідань, специфіку реалізації комунікативних ролей та комунікативних стратегій і тактик, обраних учасниками СД. Характерними ознаками СД є ритуальність вербальних складників, діалогічний характер взаємодії (питально-відповідна форма інтеракції), полілогізм, поєднання офіційно-ділового стилю з розмовно-побутовим та оцінність мовлення. До перспектив подальшого дослідження СД у лінгвопрагматичному аспекті відносимо вивчення мовленнєвої поведінки учасників взаємодії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бибик С. П. Усна літературна мова в українській культурі повсякдення / С. П. Бибик. – Ніжин : Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013. – 589 с.
2. Дорда С. В. Фактор адресата в англomовному судовому дискурсі / С. В. Дорда // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2012. – Вип. 13 (248). – С. 119–126.
3. Доценко О. Л. Жанрова специфіка українського судового дискурсу / О. Л. Доценко // Мовні й концептуальні картини світу: Зб. наук. праць. – Вип. 24. – Ч. 1. – К. : ВПЦ «Київський університет». – 2008. – С. 269–280.
4. Дубровская Т. В. Судебный дискурс : речевое поведение судьи (на материале русского и английского языков) / Т. В. Дубровская. – М. : Изд-во «Академия МНЭПУ», 2010. – 351 с.
5. Лобода Ю. А. Судовий дискурс у перекладознавчому аспекті / Ю. А. Лобода // Проблеми семантики, граматики та когнітивної лінгвістики : [зб. наук. праць]. – 2013. – Вип. 23. – С. 267–273.
6. Мацько Л. І. Стилiстика української мови / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.
7. Овчинникова Н. В. Лингвистические особенности судебного дискурса / Н. В. Овчинникова // Язык и текст в парадигмах науки и культуры. – 2005. – С. 100–105.
8. Пономарьова Л. В. Судова полеміка: мовленнєві прийоми, правила, помилки / Л. В. Пономарьова // Лінгвістичні студії. – 2011. – Вип. 23. – С. 187–191.